

תשובה בעניין ארץ ישראל השלמה וההלכה

שאלה: הרבנות הראשית פירסמה בעתונות מאמר ומודעה האומרים שלפי ההלכה אסור לוותר על אף שעל של ארץ ישראל השלמה. מה היא עמדת ועד ההלכה של התנועה ליהדות מסורתית בנושא?

תשובה: במקורות, הן במקרא והן בספרות חז"ל ראשונים ואחרונים, אין מוצאים מושג כ"ארץ ישראל השלמה" ואף לא מושג הדומה לו. הסיבה לכך מזדקרת לעין. מי שיסקור אפילו סקירה קלה את נושא גבולות ארץ ישראל בימי המקרא ובימי חז"ל יגיע מיד למסקנה שגבולות הארץ במשך תקופת המקרא התרחבו או הצטמצמו מדי פעם בפעם עקב תמורות בנסיבות הפוליטיות. בתקופת חז"ל אין לדבר כלל על גבולות יציבים אלא על מקומות שהוכרזו כחלק של ארץ ישראל ועל ערים ועיירות שהוכרזו כחוץ לארץ. ועל כך יש שלל ראיות מתוך המקרא ומתוך ספרות חז"ל, אולם נסתפק בשתיים-שלוש כאלה.

ובטרם נדון בנושא, נפתח בהבטחה האלוקית לאברהם אבינו בברית בין הבתרים (בראשית ט"ו: י"ח) "לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר-מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת". בזיהוי נהר מצרים יש חילוקי דעות בין פרשני המקרא. לפי תרגום יהונתן, רש"י ורד"ק הכוונה לנהר הנילוס וזהו אמנם הפירוש הפשוט המקובל אצל הפרשנים המודרניים. אולם, רב סעדיה גאון, אבן-עזרא, רבנו בחיי ואברבנאל מפרשים שהכוונה לנהר שיחור, זה שידוע היום בשם ואדי אל-עריש. בין זה האחרון לבין נהר הנילוס משתרע מרחק של קרוב למאה קילומטרים. אמנם אנחנו מוצאים כמה מקראות שבהן הגבול הדרום-מערבי של ארץ-ישראל צויין או כשיחור או כנחל מצרים. כוונת שני הניבים האלה היא ואדי אל עריש. כבר בתורה (במדבר ל"ד: ה') צויין נחל מצרים כגבולה הדרום מערבי של ארץ ישראל. וכך גם בספר יהושע (י"ג: ג'; ט"ו: ד', ו'-מ"ז; מלכים א' ח': ס"ה; ישעיהו כ"ז: י"ב).

באשר לתמורות בגבולות לאור המציאות הגיאוגרפית, נתחיל בזו שחלה הודות לכיבושיו של המלך דוד. כיבושיו דוד הנחילו למדינה היהודית-ישראלית את מדינות הספר עמון, מואב ואדום מעבר לירדן מזרחה, והארצות הארמיות שבדרום סוריה ובראשן מלכות ארם-צובה¹. בימי זוהרה של מלכות דוד ושלמה השתרעה מלכות ישראל מגבולות מלכות צור וארץ חמת בצפון, ומנהר פרת בצפון-מזרח עד ים אילת בדרום-מזרח ועד ממלכת מצרים בדרום-מערב (מלכים א' ה': א'; דה"ב ט': כ"ו). המונח ארץ ישראל קיבל באותה תקופה משמעות רחבה בהרבה מאשר בתקופה הקודמת.²

ברם, התפשטות גיאוגרפית זו לא האריכה ימים. בגלל נסיבות שלא כאן המקום לפרטן, חלו שינויים מרחיקי לכת כבר בסוף ימיו של המלך שלמה ואין צריך לומר אחרי התפלגות המלוכה. מסופר (מלכים א' ט': י"א-י"ג) ששלמה מסר לחירם מלך צור "עשרים עיר בארץ הגליל" כנראה כתמורה לחומרים הרבים שהעניק לו חירם לבניין בית המקדש ולבניין בית מלך. מכאן ולהבא נשאר אזור זה בגליל העליון בתחומה של מלכות צור. שלטון מלכות ישראל בעבר הירדן המזרחי הלך והצטמצם. עד מותו של המלך אחאב היתה מלכות מואב כלולה בגבול מלכות ישראל ומשפרקה עולה של מלכות ישראל זכתה לעצמאות ונעשתה יריבה של ישראל. השינויים שחלו בגבולות ארץ ישראל מאז התפלגות המלכות עד סוף ימי בית שני מהווים פרשה מסובכת מדי שלא נעמוד עליה כאן. אך לקח אחד ברור עולה מפרשה זו. בכל התקופה הארוכה הזאת אי אפשר לקבוע מסמרות ולומר - כאן מתחיל גבול ארץ ישראל וכאן הוא נגמר. רק בגבול אחד בתקופת המקרא לא חל שום שינוי, הים הגדול כגבול המערבי. אולם אצל חז"ל נתעוררה מחלוקת בשאלה איזה חלק של הים הגדול נחשב כארץ ישראל ואיזה חלק נחשב כחוץ לארץ (עיין גיטין ח' ע"א).

כבר ציינו בפתח דברינו שאין אנו מוצאים אצל חז"ל אפילו רמז קל ביותר למושג כעין "ארץ ישראל השלמה", שעליה יש לקיים ריבונות מדינה יהודית. התעניינות חז"ל בשאלת גבולות הארץ לא נבעה מאיזה שהוא נימוק פוליטי. הלא כבר במחצית המאה הראשונה לפני הספירה, כשהתערב פומפי, שר הצבא הרומאי, במלחמת האחים בין הורקנוס ואריסטובלוס צאצאי החשמונאים, נעלמה ריבונות פוליטית יהודית. כל ההתעניינות והקביעות של חז"ל בנושא גבולות הארץ נתרכזו בשאלה באיזה שטחים, ערים וכפרים חלים דיני המצוות התלויות בארץ, כגון תרומות ומעשרות וביכורים, ואיזה אזורים נחשבים כחוץ לארץ ופטורים ממצוות אלה וחלה עליהם טומאת ארץ העמים. פירושו של מושג אחרון זה הוא שיהודי שנכנס לחוץ לארץ נעשה טמא באופן אוטומאטי. דין זה פגע במיוחד בכוהנים שטומאתם מנעה מהם לשרת בבית המקדש בזמן שזה היה קיים, וגם פסל אותם מלאכול בתרומה אפילו אחרי חורבן הבית. לכן השתמשו חז"ל בלשון מותר ואסור לגבי ערים ואזורים מסוימים. כשאמרו על מקום מסוים, כגון קיסריה, (תוספתא אהלות י"ח: ט"ז) שהתירוהו הכוונה שקבעו שקיסריה נכללת בארץ ישראל, מותר לכוהנים לגור בה, ותושביה חייבים בתרומות ומעשרות וכדומה. ולהיפך, כשקבעו שמקום פלוני אסור הכוונה שהמקום נחשב כחוץ לארץ וכוהן הנכנס בו או גר בו נעשה טמא, ושהמקום פטור מתרומות ומעשרות.

סוגיא זו, קביעת גבולות הארץ אצל חז"ל, מהווה את אחת הסוגיות החמורות ביותר. עיקר הקושי נובע מזיהוי ומאיתור המקומות הנזכרים במקורות. מחבר החוברת "תחומי א"י שהחזיקו עולי בבל" מציין בפתח דבריו "יש מקומות המופיעים ברשימה

אחת ונעדרים ברשימה אחרת". גם בין כתבי יד שונים של אותו מקור קיימים הבדלי כתיב; אך לעיתים נמצא גם הבדלי מהות. לפעמים הבדלים בכתיב בין המקורות גורמים לזיהויים שונים של אותו מקום. למשל, הירושלמי מונה מקום אחד בשם סבל. בכתובת מבית שאן אותו מקום נזכר בשם סגל. מקומות אלו מרוחקים זה מזה. מה הוא הנוסח המקורי? על כך יש חילוקי דעות בין החוקרים. יתרה מזו, החוברת כוללת שתי מפות. אחת של הארץ כולה ואחת של הגליל. בשתיהן מופיעים שני קווים לציון הגבולות. קו אחד מציין את הגבול לפי דבריו של החוקר ש. קליין (שספרו כבר הוזכר) וקו אחד מציין את הקו לפי סברת החוקר ישעיהו פרס (אנציקלופדיה ארץ ישראל, מבוא לכרך א', עמ' מ-נה, ירושלים תשי"א). בין שני הקווים האלו יש הפרש ניכר. כל האמור לעיל בא ללמדנו עד כמה אין תמימות דעים לגבי גבולות הארץ בתקופת התלמוד.

עד כמה מעורפל זיהוי האתרים שנזכרו במקורות כגבולות הארץ יש לראות מזיהויים של רקם וחגר. שני מקומות אלה מופיעים במשנה (גיטין א' א'), שם קובע רבן גמליאל שרקם וחגר נידונים כחוץ לארץ ומי שמביא גט מאחת הערים האלה חייב לומר בפני נכתב ובפני נחתם. אבל איפה בדיוק יש לאתר מקומות אלה? התשובה על כך שנויה במחלוקת בין חוקרי הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל. החוקר ישעיהו פרס (תרביץ כרך ג' 1931-32, עמ' 328-336) שולל את דעתם של חוקרים שקדמו לו שזיהו את רקם עם פטרה, בניגוד להם, הוא מאתר את המקום בגבולה הדרומי של ארץ ישראל קרוב למידבא. כעשרים שנה אחרי פרסום מאמרו של ישעיהו פרס, פירסם פרופ' בנימין מייזלר מחקר (תרביץ כרך כ', 1949-50, עמ' 319-316) שבו הוא כן מזהה את רקם עם פטרה. את חגר שהוזכרה במשנה הוא מזהה כאזור בדרום הארץ - "קו ביצורים שהוקם אחרי חורבן הבית השני ברצועת הקרקע בין רפיח במערב וים המלח במזרח אשר הופרדה מיהודה" על ידי הרומאים. במצב של אי-ודאות כזאת מי יהיו לקבוע מה הם "הגבולות ההיסטוריים" של ארץ ישראל?

הבעיה העסיקה בעת החדשה את טובי החוקרים העוסקים בגיאוגרפיה ההיסטורית של הארץ.³

הננו פטורים מלהכנס לסוגיא חמורה זו כי כל מגמתנו פה היא לעמוד על המניעים שהניעו את חז"ל לקבוע שמקום פלוני מהווה חלק של ארץ ישראל ומקום פלמוני נחשב כחוצה לארץ.

ננסה להוכיח שבשיקוליהם חז"ל היו מאד פרגמאטיים ולא הונחו על ידי נימוקים היסטוריים או על ידי איזה שהוא עקרון אידיאולוגי מופשט. אצלם קבע שיקול אחד

ויחיד - מספר התושבים היהודיים במקום מסוים. אם אחוז האוכלוסיה היהודית במקום מסוים היה ניכר וחשוב לעומת אחוז האוכלוסיה הנוכרית בו, אזי קבעו שהמקום נחשב כארץ ישראל, ואם לאו - לאו. ומכאן המחלוקת אצל חז"ל לגבי מקום זה או אחר אם הוא נחשב לארץ ישראל אם לאו. זאת ועוד, האוכלוסיה היהודית בכמה וכמה מקומות לא היתה יציבה. במרוצת הזמן היא היתה עלולה לגדול או להתמעט. לכן אנו מוצאים כמה מקרים שבהם עיר אחת מתחילה נחשבה כחוץ לארץ, אולם כשגדל הישוב היהודי בה קבעו חז"ל שהעיר כן נחשבת כארץ ישראל. ולפעמים כשהיו פנים לכאן ולכאן לגבי מקום מסוים, קבעו חז"ל פשרה בנידון. זאת אומרת, מבחינה הלכתית אחת נחשב המקום כארץ ישראל ומבחינה אחרת נחשב כחוץ לארץ; ואין לך פרגמאטיות גדולה מזו. את ההכללות הללו ניתן לאמת במלואן על ידי דוגמאות הלקוחות מן המקורות. אף שניתן להציע כמה דוגמאות לכל הכללה שצינו לעיל, נסתפק בדוגמא אחת לכל קביעה.

אחוז האוכלוסיה היהודית המקומית. כידוע העיר קיסריה נבנתה מחדש על ידי הורדוס בשנת עשר לפני הספירה. העיר היתה עיר רומאית עכו"מית טיפוסית על כל גינוניה הפגאניים, והחכמים לא אחרו להכריז עליה כחוץ לארץ. יש להניח שהאופי העכו"מי המובהק של העיר הרתיע יהודים מלישב בה (תוספתא אהלות י"ח:י"ג). אולם ברבות הימים, ובמיוחד אחרי חורבן הבית ומרד בר-כוכבא, רוב האוכלוסיה היהודית נמצא בגליל ובמקומות הסמוכים לו. מתוך כך גדל מספר התושבים היהודיים בקיסריה ובעוד מעט נהפכה העיר למקום תורה. לכן, לאור המציאות, חזרו וקבעו חז"ל שקיסריה נכללת בתוך תחום ארץ ישראל (תוספתא אהלות י"ח:ט"ז).

על חוף הים, כשנים-עשר קילומטר צפונית לקיסריה, שכנה בתקופה העתיקה העיר דור. היא נכבשה מהיוונים על ידי אלכסנדר ינאי, אולם בפלישת פומפי שר-הצבא הרומי לארץ ישראל בשנת 63 לפני הספירה היא נחרבה כליל. כמה שנים לאחר מכן נבנתה שוב על ידי גאביניוס הנציב הרומי בסוריה. הוא הושיב בה סורים ורומאים. התושבים היהודים בעיר היו מיעוט מבוטל לעומת האוכלוסיה הנוכרית. לכן קבעו חז"ל שדור נחשבת כחוץ לארץ אף על פי שקרוב למאה שנה עמדה תחת שלטון יהודי (תוספתא שביעית ד': י"א; ומקבילות).

לפעמים השפיע שיקול כלכלי על קביעת חז"ל. כדוגמא לכך ישמש לנו המקרה של בית-שאן. במקורות (ירושלמי דמאי פ"ב ע"א; בבלי חולין ו' ע"ב) אנו קוראים: "רבי התיר בית-שאן... והיו הכל מליזין עליו" או בלשון הבבלי שצוטט לעיל "חברו עליו אחיו ובית אביו, אמרו לו מקום שאבותיך ואבות אבותיך נהגו בו איסור אתה תנהג בו היתר?" זאת אומרת, רבי הכריז שבית-שאן נחשבת כחוץ לארץ לכן פירותיה פטורים

מתרומות ומעשרות. גדליה אלון⁴ משער בסבירות די גבוהה שהנימוק להיתרו של רבי היה הרצון להקל על היהודים תושבי בית-שאן (וכמה מקומות הדומים לה) "להחזיק את קרקעותיהם בידיהם ושלא ידחקו על ידי הנוכרים" שהיו רוב במקום, פטור מתרומות ומעשרות יכול לשמש אמצעי לא מבוטל לכך.

הזכרנו לעיל שלפעמים קבעו חכמים כעין פשרה לגבי אזור מסוים, היינו שמבחינה הלכתית אחת נחשב האזור כשייך לארץ ישראל ומבחינה אחרת נידון כחוץ לארץ כדוגמא לכך תשמש לנו העיר אשקלון וסביבותיה. הדעה הקדומה אצל חז"ל ראתה את העיר אשקלון כחוץ לארץ (ירושלמי שביעית פ"ו ה"א, ל"ה ע"ג, ד"ה מן מה דתני). אולם ממקור אחר (תוספתא אהלות י"ח: ט"ו) אנו לומדים שהחכמים נמנו וקבעו שהיא טהורה, היינו חלק של ארץ ישראל. מתוך אותו מקור יוצא שהמנין חל בימי רבי יהודה הנשיא. על אף טיהור זה, העיר אשקלון נחשבה מכמה בחינות כחוץ לארץ שאין חל בה לא דין תרומות ומעשרות ולא דין שביעית. (תוספתא אהלות י"ח: ד').

ולבסוף, נדון בקצרה במעמדם של ישובים יהודיים שנמצאו בזמן התנאים והאמוראים בעבר הירדן.⁵ כבר בדורו של ר' עקיבא אנו מוצאים מחלוקת בין התנאים ר' עקיבא ור' ישמעאל האם עבר הירדן נחשב כחלק של ארץ ישראל ותושביו חייבים בהבאת ביכורים.⁶ התופעה שתארנו בסעיף הקודם - דו-המשמעות לגבי מקום מסוים אם הוא מהווה חלק של ארץ ישראל - קיימת גם לגבי ישוב יהודי בעבר הירדן. חבל ארץ זה, בגבולו המזרחי, נקרא על ידי רבן גמליאל (דיבנה) החגר. הישוב בו היה חצי אדומי וחצי יהודי. העיר הראשית של חגר היתה רקם (מ' גיטין א': א'). תושביה היהודיים נחשבו "גרים וטועין" לגבי דיני גיטין וטהרות. לכן ר' יהודה דן את רקם כמזרח לגיטין (מ' גיטין א': ב'). אולם בעניינים אחרים נחשבה כארץ ישראל והיא נמצאת ברשימת תחומי ארץ ישראל (תוספתא שביעית ד': י"א).

ושוב אנו מוצאים לגבי ערים ועיירות שבעבר הירדן את התופעה שהכרנו כבר לגבי מקומות שונים בארץ ישראל המערבית. בגדול האוכלוסיה היהודית המקומית מקום שקודם נחשב כחוץ לארץ הוכרז עליו כחלק של ארץ ישראל. בתחילה, רשימת המקומות שנחשבו כארץ ישראל יצאה מבית מדרשו של רבן גמליאל דיבנה. רשימה זו היתה בתוקף עד ימיו של ר' יהודה הנשיא, ובימיו של זה האחרון הוכנסו בה שינויים והוספות לפי המציאות בימיו.⁷

מתוך סקירה קצרה זו עולה שחז"ל, בקבעם אילו מקומות נחשבים כארץ ישראל ואילו נחשבים כחוץ לארץ, הונחו על ידי טעמים פרגמאטיים. בחשיבתם בנושא אין אנו מוצאים את המושג גבול כקו קבוע ועומד המפריד בין ארץ ישראל לבין התחום

שמחוצה לה. על כן מי שטוען שאסור לוותר על אף שעל של ארץ ישראל השלמה, אין לו על מה לסמוך מבחינה הלכתית. המחלוקת סביב השאלה של ארץ ישראל השלמה היא סכסוך פוליטי ואין לה ולהלכה ולא כלום.

הרב טוביה פרידמן
בהסכמת כל חברי הוועד

הערות

1. הערך "ארץ-ישראל", אנציקלופדיה מקראית, כרך א', עמ' 611.

2. כדי לקבל רושם חזותי של כיבושים אלה כדאי לקורא להסתכל במפות המופיעות באטלס כרטא לתקופת המקרא מאת יוחנן אהרוני, ירושלים 1964, עמ' 67-68.
3. המקור העיקרי לקביעת תחום ארץ ישראל הוא ברייתא המופיעה בארבע נוסחאות ושמות המקומות המצויים בה אינם זהים לא בשמותיהם ולא בכתיבם. המקורות הם תוספתא שביעית ד': י"א (מהדורת ליברמן עמ' 181); ירושלמי שביעית ו': א', ל"ו ע"ג; ספרי עקב נ"א, מהדורת פינקלשטיין עמ' 117; ילקוט דברים ס' תתע"ד. הפרשה המסובכת הזאת נחקרה ביסודיות לראשונה על ידי נפתלי צבי הילדסהיימר, שמאמרו נכלל בספר גבולות הארץ, ירושלים, תשכ"ה. הספר כולל גם את מחקרו היסודי של פרופ' שמואל קליין, שבו הוא מנתח את הברייתא דתחומי ארץ ישראל. לאחרונה יצאה לאור (ירושלים תשל"ט) נספח מיוחד בשם "תחומי א"י שהחזיקו עולי בבל". החוברת מופיעה כהשלמה לערך ארץ ישראל באנציקלופדיה תלמודית. החוברת כוללת את הברייתא דתחומי א"י על כל נוסחאותיה לרבות כתבי יד של המקורות והכתובת שנתגלתה ברחוב (בית שאן). הכתובת ברחוב נותחה והוארה בשני מאמרים על ידי י. זוסמן תרביץ כרך מג, תשל"ד, ותרביץ כרך מ"ה תשל"ו. לספרות על הנושא יש להוסיף את הספר תחומי א"י לפי ספרות חז"ל, פנחס נאמן, ירושלים תשל"ח. ראה גם קתדרא כרך כז. המאמרים של ר. פרנקל, י. פינקלשטיין ור. צדוק עמ' 39 והלאה.
4. תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, כרך ב' עמ' 154.
5. בפרוטרוט אצל שמואל קליין בספרו עבר הירדן היהודי, וינה, תרפ"ה.
6. עיין מ' ביכורים א': י'; ספרי דברים רצ"ט, מהדורת פינקלשטיין עמ' 318; ספרי במדבר קל"ד, מהדורת הורוביץ עמ' 181; מכילתא בא י"ז, מהדורת הורוביץ-רבין עמ' 63; מכילתא דרשב"י י"ג: ה'.
7. עיין תוספתא אהלות י"ח: ד'; תוספתא שביעית ד': ח'-י"א; ירושלמי דמאי פ"ב ה"א, כ"ב ע"ג.

e/vol2/wholelan

